

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології і соціальної роботи
Кафедра спеціальної та інклюзивної освіти

Дипломна робота
магістра

з теми: **«ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ МІЖОСОБИСТІСНИХ
СТОСУНКІВ ПІДЛІТКІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ»**

Виконала: студентка
групи KorOs1-M20z
спеціальності 016 Спеціальна освіта
Бакальцева Тетяна Сергіївна

Керівник:
Чопік О.В., кандидат педагогічних
наук, доцент кафедри спеціальної
та інклюзивної освіти

Кам'янець-Подільський – 2022

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ МІЖОСОБИСТІСНИХ СТОСУНКІВ ПІДЛІТКІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ В ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ.....	8
1.1. Психофізичні особливості підлітків з легкою розумовою відсталістю.....	8
1.2. Деструктивні форми міжособистісних відносин підлітків з інтелектуальними порушеннями.....	22
Висновки до розділу 1.....	33
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОСТІ ТА МІЖОСОБИСТІСНИХ СТОСУНКІВ ПІДЛІТКІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ.....	36
2.1. Програма комплексної діагностики агресивності та міжособистісних стосунків підлітків з інтелектуальними порушеннями.....	36
2.2. Аналіз та інтерпретація результатів емпіричного дослідження.....	40
Висновки до розділу 2.....	53
РОЗДІЛ 3. РОЗРОБКА ТА ВПРОВАДЖЕННЯ ПСИХОКОРЕКЦІЙНОЇ ПРОГРАМИ ДЛЯ ПІДЛІТКІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ.....	55
3.1. Зміст психокорекційної програми.....	55
3.2. Результати впровадження психокорекційної програми.....	64
Висновки до розділу 3.....	75
ВИСНОВКИ.....	77
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	83
ДОДАТКИ.....	91

ВСТУП

Актуальність дослідження. Для сучасного українського суспільства і вітчизняної освіти проблема соціальної адаптації осіб з особливостями психофізичного розвитку є однією з найбільш складних і актуальних. Адже, саме у цієї категорії людей, у зв'язку з ускладненнями розвитку пізнавальної та фізичної сфер виникають проблеми із процесом інтеграції у суспільство. Такі проблеми найчастіше відбиваються на процесах життєдіяльності і можуть проявлятися як в порушеннях поведінки, так і супроводжуватися підвищеною агресивністю, тривожністю, або ж, навпаки, пасивністю та відстороненістю від соціального середовища. Саме тому особи з особливостями психофізичного розвитку потребують додаткової підтримки у процесі навчання та виховання, яка б дала можливість запобігти соціальній дезінтеграції та налагодженню системи міжособистісних відносин в цілому. Категорія дітей з інтелектуальними порушеннями наразі потребує спеціальної психологічної підтримки, яка б відображалася у створенні умов для набуття навичок ефективної соціальної взаємодії, що включає в себе увесь процес комунікації та налагодження міжособистісної взаємодії.

Поступове збільшення категорії людей з особливостями психофізичного розвитку може в майбутньому призвести до збільшення кількості дезадаптованих осіб в суспільстві, що в свою чергу, може призвести до зниження рівня продуктивності, ефективності самоствердження та саморозкриття їхнього можливого потенціалу в суспільстві.

У своїх працях такі вітчизняні науковці, як Л. С. Виготський, Л. В. Занков, В. В. Лебединський, О. М. Леонтьєв, О. Р. Лурія, А. Г. Обухівська, М. С. Певзнер, С. Л. Рубінштейн, В. М. Синьов, Н. М. Стадненко основну проблему суспільства вбачали в комплексному дослідженні порушень психофізичного розвитку, адже стрімке збільшення кількості таких осіб досить часто ускладнює або ж взагалі унеможлиблює їхню соціально-психологічну адаптацію. Саме тому у своїх працях, що стосувалися навчання та виховання

дітей з особливими освітніми потребами, Л. С. Виготський обстоював необхідність соціального та спеціального виховання та вказував, що таке виховання потребує на високий професіоналізм в роботі вчителя, який має працювати лише за системою індивідуального та диференційованого підходів. І найголовніше, на чому наполягав автор, що педагог, у першу чергу, має бачити в особливому учневі особистість, що й стане підґрунтям у побудові всієї системи навчання [14, 15, с. 104-121].

На можливостях навчання підлітків з особливими освітніми потребами в звичайних загальноосвітніх закладах наголошується у концепції «Нова українська школа» (МОН України, 2018 р.), у розділі «Інклюзивна освіта». Відповідно до Концепції НУШ пропонується наступне визначення поняття інклюзивної освіти: «це процес звернення і відповіді на різноманітні потреби учнів через забезпечення їхньої участі в навчанні, культурних заходах і житті громади, та зменшення виключення в освіті та навчальному процесі» [27, 34]. Саме за умови включення особи з особливими освітніми потребами до звичайного класу можна досягти: рівності між учнями, коли вони зможуть з розумінням приймати відмінності одне від одного та будувати, при цьому, нормальні міжособистісні стосунки; та соціальної інтеграції, де створюються умови, за яких учень з особливостями психофізичного розвитку має можливість цілком і повністю реалізувати власні потреби, здібності, наміри. У майбутньому така система освіти, надасть можливість учням з особливостями психофізичного розвитку уникнути соціальної дезінтеграції, а разом з тим і її негативних наслідків: підвищення рівня агресивності, тривожності, зниження самооцінки та деформації особистості, в цілому.

Враховуючи складність вирішення сформульованої проблеми, її соціальну і практичну значущість задля удосконалення процесів навчання і виховання підлітків з інтелектуальними порушеннями ми обрали таку **тему дослідження**: «Особливості формування міжособистісних стосунків підлітків з інтелектуальними порушеннями».

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні та емпіричному

вивченні особливостей міжособистісних стосунків та наявних форм і проявів рівня агресивності підлітків з інтелектуальними порушеннями, а також у розробці й апробації тренінгової програми психологічної корекції рівня агресивності та налагодження міжособистісних стосунків.

Задля досягнення поставленої мети визначено такі **завдання дослідження**:

1. Проаналізувати теоретико-методологічні підходи у вивченні психофізичних особливостей підлітків з інтелектуальними порушеннями.
2. Проаналізувати теоретико-методологічні підходи у вивченні деструктивних форм міжособистісних стосунків підлітків з інтелектуальними порушеннями.
3. Здійснити емпіричне дослідження особливостей агресивності та міжособистісних стосунків підлітків з інтелектуальними порушеннями.
4. Визначити наявність зв'язку і можливого впливу агресивності на систему міжособистісних стосунків підлітків з інтелектуальними порушеннями.
5. Апробувати тренінгову програму корекції рівня агресивності та налагодження міжособистісних стосунків та перевірити її ефективність.

Об'єкт дослідження: міжособистісні стосунки підлітків з інтелектуальними порушеннями.

Предмет дослідження: вплив агресивності на міжособистісні стосунки підлітків з інтелектуальними порушеннями.

Методи і методики дослідження. Досягненню мети дослідження й розв'язанню поставлених завдань сприяло використання комплексу методів дослідження, а саме:

- теоретичних (вивчення, аналіз та узагальнення психолого-педагогічної, соціологічної літератури з теми дослідження; порівняння, систематизація), які дали можливість виявити й узагальнити наукові факти і висновки з проблеми, розробити систему подальших дослідно-експериментальних дій;
- емпіричних: методика діагностики показників і форм агресії

Басса-Даркі; методика «Q – сортування» В. Стефансона; методика діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі; соціометричний метод для вивчення міжособистісних відносин в підлітковому середовищі (Дж. Морено).

- статистичних: методи описової статистики; метод кореляції Пірсона; непараметричний метод G-критерію знаків.

Під час обробки і презентації даних емпіричного дослідження використовувалися візуальні методи: таблиці і діаграми.

Експериментальна база дослідження. Дослідження здійснене на базі Криворізького багатoproфільного навчально-реабілітаційного центру «Натхнення». Дослідженням охоплено 10 осіб: з них – всі учні 9-х класів, які були задіяні в діагностичній роботі.

Практичне значення дослідження полягає в можливості організації практичними психологами тренінгової роботи з підлітками з інтелектуальними порушеннями. Результати дослідження можуть бути використані викладачами при розробці навчальних предметів, зміст яких спрямований на підготовку майбутніх корекційних педагогів та психологів до роботи з інклюзивними групами.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження оприлюднювалися на студентській науково-практичній конференції Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та узагальнені у публікації: Формування міжособистісних стосунків підлітків з інтелектуальними порушеннями / Збірник наукових праць студентів та магістрантів факультету корекційної та соціальної педагогіки і психології / за ред. Н.С. Гаврилової. – Вип. 14. – Кам'янець-Подільський: Видавець Ковальчук О.В., 2021. – С. 15-19.

Структура роботи. Дипломна робота магістра складається із вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, переліку використаних джерел (71 найменування, з них 5 іноземною мовою), додатків, уміщує 9 таблиць і 6 рисунків.

Основний зміст роботи викладено на 82 сторінках. Загальний обсяг – 124 сторінки.

ВИСНОВКИ

На основі теоретичного аналізу і результатів емпіричного дослідження зроблено наступні висновки.

1. Наразі в сучасному українському суспільстві гостро стоїть проблема включення дітей з особливими освітніми потребами до закладів загальної середньої освіти. Згідно Закону України «Про освіту» (2017 р.): «кожен має право на освіту», саме тому, разом із учнями, що мають норму психофізичного розвитку мають навчатися і учні з психофізичними особливостями. Особи з особливими освітніми потребами, як інклюзивна категорія, також має бути включеною в систему сучасної шкільної освіти. Це питання потребує детального вивчення задля ефективної та продуктивної організації всієї системи навчального процесу.

2. У зв'язку з нерозвиненістю процесу саморегуляції у підлітка з інтелектуальним порушенням не формуються адекватні поведінкові патерни, не відбувається адекватної реакції на складні життєві ситуації, що спричиняє виникнення небезпечних та конфліктних ситуацій, які підліток не зможе усвідомити, передбачити чи контролювати через обмеженість психофізичного розвитку.

3. Ризики виникнення проблем із процесом соціалізації у підлітків з інтелектуальними порушеннями посилюються через проблеми, що виникають внаслідок низького рівня здібностей до ведення продуктивної комунікації. Такі проблеми можуть виникати внаслідок порушень мовлення у підлітка, що досить часто негативно сприймаються іншими людьми, передусім, серед однокласників. Внаслідок такої соціальної депривації у підлітка зникає потреба у спілкуванні. Також вони можуть спричинити розвиток внутрішніх порушень з симптомами соціальної ізоляції і почуттям самотності, що матиме негативний вплив на формування системи міжособистісних відносин. Інтелектуальне порушення впливає на всі види взаємодії підлітка з

навколишнім світом, що спричинюється органічними ураженнями мозку і наявністю мотиваційного дефіциту в аспекті спонукання до діяльності спілкування. Це призводить до значного зниження комунікативних здібностей і соціальних навичок, а також звуження соціальної мережі.

4. В підлітковому віці формуються соціальні навички і уміння, необхідні для успішного функціонування у суспільстві. При інтелектуальному порушенні спостерігаються такі характеристики: порушення здатності до спілкування, нерозвиненість соціальної рефлексії, обмеженість, повторюваність і стереотипність моделей поведінки. Типовими є прояв агресії, як механізму захисту, через власну невпевненість, або невміння по-іншому виразити власні почуття.

5. В психічному розвитку дітей з особливими освітніми потребами виникає досить багато труднощів, проте вони не є патологічними, а за успішно організованої навчальної та корекційної роботи можуть бути суттєво нівельовані.

6. У систему освіти України активно впроваджується навчання дітей з інтелектуальними порушеннями. Наразі вже є досить багато напрацювань методологічного та технологічного характеру, що включають в себе систему психологічного супроводу (корекційно-розвиткова, профілактична, консультативна робота); залучення різних спеціалістів відповідно до освітніх потреб окремої інклюзивної групи учнів. Навчання налаштовується на повноцінне залучення кожного учня з особливими освітніми потребами. Передусім, ідеться про процеси самоствердження, самореалізації, саморозвитку. Ключовим постає завдання формування комунікаційного потенціалу дітей і підлітків з особливостями психофізичного розвитку.

7. Емпіричне дослідження спрямовувалося на визначення рівня агресивності у підлітків з інтелектуальними порушеннями, а також особливостей їхніх міжособистісних стосунків. В процесі комплексної діагностики вивчався можливий вплив агресивності на міжособистісні стосунки даної категорії підлітків.

8. Результати комплексної діагностики частково підтвердили гіпотезу про наявність зв'язку агресивності і характеру міжособистісних стосунків підлітків з інтелектуальними порушеннями. Тобто, агресивність як форма поведінки має низький рівень впливу на прояви типових дій в системі міжособистісних стосунків. Загалом, комплексна діагностика показала результати, за якими 100% (10 осіб) досліджуваних отримали низькі показники за індексом агресивності, проте високі показники за окремими шкалами, однією із найбільш розповсюдженим виявився прояв вербальної агресії. Разом з тим, більшість досліджуваних отримали результати, що свідчать про залежну поведінку, а також схильність до уникнення відповідальності та лідерства у спілкуванні.

9. Задля вивчення агресивності підлітків, як фактору впливу на характер міжособистісних стосунків, ми провели психолого-педагогічне спостереження. Типовою є ситуація, коли підлітки з високими показниками агресивності у стосунках з однолітками проявляли себе надто самовпевнено, маскуючи за цим власних страх з приводу того, щоб не здатися слабким. Найчастіше підлітки в таких ситуаціях були схильні проявляти це в поведінці, яка відрізнялася емоційною нестійкістю, що супроводжувалася погрозами в бік об'єкту агресії. Для того щоб захистити власну позицію підлітки найчастіше використовували вербальну агресію, що є розповсюдженим способом захистити себе, особливо в ситуаціях, коли вони відчували якусь уявну загрозу чи небезпеку власному авторитету чи позиції. Прояви фізичної агресії зустрічаються рідше, проте все ж є присутніми, що було зафіксовано в проявах: штурхання, удари по спині чи рукам, підставити підніжку та інше. Зазвичай такі прояви не несли за собою тяжких наслідків, проте вони теж є досить небезпечними. Також серед підлітків з легкими інтелектуальними порушеннями спостерігалися прояви аутоагресії, тобто сам підліток був схильний робити собі боляче у фізичному плані (наприклад, удари та щипання власного тіла). Такі дії завжди супроводжуються

насмійками з боку інших однолітків, що у свою чергу спричиняє негативні дії до останніх, – тепер дії ауто агресивного характеру будуть спрямовані на об'єкт агресії, тобто однолітка, що насміхався. Отже, насмішки це теж прояви непрямой агресії до інших, що також мають місце у середовищі осіб з інтелектуальними порушеннями.

10. На покращення соціальної ситуації розвитку підлітків з інтелектуальними порушеннями спрямовувалась тренінгова програма, яка здійснювалась за такими напрямками: зниження рівня прояву агресивності; розвиток нових патернів поведінки; формування та розвиток навичок контролю за власною поведінкою; набуття досвіду використання у міжособистісних стосунках вербальних і невербальних засобів спілкування; опанування підлітками методу активного слухання в комунікативному процесі.

11. В основу програми психологічної корекції рівня агресивності та налагодження системи міжособистісних стосунків підлітків була покладена тренінгові форма роботи, а саме Т-група. Методологічне підґрунтя психокорекційної програми – вчення К. Левіна про групову динаміку з використанням ідей психоаналізу та гуманістичної психології. За мету ставилося підвищення рівня комунікативної компетентності суб'єктів спілкування, а також формування навичок розслаблення та викиду негативних, агресивних емоцій.

12. Задля статистичної перевірки ефективності тренінгової роботи була проведена повторна діагностика за ключовими для нашого дослідження шкалами: «фізична агресія», «вербальна агресія», «почуття провини», «агресивність». Результати прояву агресивності показали незначні позитивні зміни за обраними шкалами. Позитивні зміни відбулися у міжособистісних відносинах: підлітки позбулися нав'язливості, надмірної довірливості та наївності у стосунках. Разом з тим, у результатах не відобразилися позитивні зміни за показниками «внутрішній конфлікт»: типовою для підлітків залишилася стратегія уникнення прагнення до боротьби та прийняття відповідальності і виклику у складних ситуаціях вибору. Задля підвищення

ефективності і результативності психокорекційної роботи необхідно збільшити часові межі і доповнити зміст тренінгової роботи вправами на розвиток позитивної Я-концепції і підвищення рівня саморефлексії.

13. Результати порівняння емпіричних даних до і після тренінгової програми засвідчили достовірність «зсуву» за шкалами «фізична агресія», «почуття провини». Результати контрольного етапу дослідження дозволяють зробити висновок про часткову ефективність проведеної тренінгової програми у форматі Т-групи.

Проведене дослідження впливу агресивності на міжособистісні відносини підлітків з інтелектуальними порушеннями не вичерпує усіх аспектів вивчення даної проблеми. Шляхом розширення та удосконалення корекційно-розвиткової програми роботи з підлітками ми матимемо можливість не лише набуття позитивних змін у поведінці та системі міжособистісних стосунків даної категорії, а також і можливих змін у системі відношення та більш глибокого розкриття підлітків перед іншими людьми. Набуття ними навичок ефективної міжособистісної взаємодії та інтеракції сприятиме успішній інтеграції в суспільство та в подальшому простіше включення цієї категорії підлітків в систему інклюзивної освіти.

Перспективи подальшого аналізу полягають у поглибленому вивченні умов та чинників розвитку міжособистісних стосунків та уникнення підвищення рівня агресивних проявів цієї категорії учнівської молоді, а також удосконаленні засобів їх особистісного розвитку, що сприятимуть лише позитивним змінам у системі комунікації та взаємодії підлітків з інтелектуальними порушеннями у соціумі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аксьонова О. П. Педагогічні умови корекції соматичного здоров'я учнів початкових класів з легкою розумовою відсталістю на уроках фізичної культури / О. П. Аксьонова, Ю. В. Півненко // «Young Scientist». – February, 2017. – № 2 (42). – С. 449-452.
2. Бандура Н. І. Корекційно-розвивальна програма спілкування для дітей з інтелектуальною недостатністю / Н. І. Бандура // Дитина з особливими потребами : Інклюзивна освіта. Дефектологія. Корекційна педагогіка. – 2016. – №2. – С. 27–31.
3. Баталіна Л. М. Психологічні особливості формування особистості підлітків з інтелектуальною недостатністю / Л. М. Баталіна // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. – 2011. – Вип. 12. – С. 119-124.
4. Бгажнокова И. М. Психология умственно отсталого школьника / Ирина Магомедовна Бгажнокова. – Москва : Просвещение, 1987. – 96 с.
5. Белопольская И. Л. Проблемы психологического консультирования детей с отклонениями в развитии: Практикум по патопсихологии / И. Л. Белопольская; под ред. : Б. В. Зейгарник, В. В. Николаевой, В. В. Лебединского. – Москва : Изд-во МГУ, 1987. – С. 167–178.
6. Берсегян О. В. Межличностные отношения подростков-сирот с умственной отсталостью : автореф. дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.10. – коррекционная психология / Санкт-Петербург, 2007.– 26 с.
7. Бистров А. Є. Індивідуально-психологічні фактори віктимізації поведінки розумово відсталих підлітків / А. Є. Бистров // Наук. часоп. НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 19, Корекц. педагогіка та спец. психологія. – 2014. – Вип. 26. – С. 286–290.
8. Бистров А. Є. Особливості віктимної поведінки розумово відсталих підлітків : дис. ... канд психол. наук : 19.00.08 – спеціальна психологія / Бистров Антон Євгенович. – Київ, 2019. – 227 с.
9. Борисова Ю. В. Особенности представления о будущем

подростков-сирот с задержкой психического развития и умственной отсталостью : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.10. – коррекционная психология / Борисова Юлия Вадимовна. – СПб. : РГБ ОД, 2005. – 216 с.

10. Боряк О. В. Розумово відсталі діти як медико-психолого-педагогічна проблема / О. В. Боряк // Пед. науки: теорія, історія, інновац. технології. – 2015. – № 6. – С. 74–85.

11. Боряк О. В. Характеристика структури мовленнєвого дефекту у дітей з вадами інтелектуального розвитку / О. В. Боряк // Наук. часоп. НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 19, Корекц. педагогіка та спец. психологія. – 2013. – Вип. 24. – С. 34–38.

12. Бугера Ю. Ю. Особливості уваги розумово відсталих молодших школярів / Ю. Ю. Бугера // Зб. наук. пр. Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. Івана Огієнка. Серія : Соціально-педагогічна. – 2016. – Вип. 27. – С. 33-41.

13. Веренич С. В. Нейрофізіологічні механізми рухових порушень у дітей з легкою інтелектуальною недостатністю / С. В. Веренич // Зб. наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка. Серія соціально-педагогічна. – 2012. – Вип. 19 (2). – С. 27–35.

14. Выготский Л. С. Детская психология. Полное собрание сочинений: в 6 т. Т. 5 // Под ред. [с посл. и коммент.] Д. Б. Эльконина. – Москва : Педагогика, – 1984. – 432 с.

15. Выготский Л. С. Принципы воспитания физически дефективных детей /Л. С. Выготский // Психодиагностика и коррекция детей с нарушениями и отклонениями развития: Хрестоматия. 2-е изд. / Под. ред. Астапова В. М., Микадзе Ю. В. – СПб. : Питер, 2008. – С. 104-121.

16. Выдрина Е. А. Этнофункциональный аспект психопрофилактики легкой степени умственной отсталости у дошкольников : автореф. дис. ... канд. психол. наук / Е. А. Выдрина. – Москва, 2007. – 19 с.

17. Гаврилина Л. К. Теория и практика. коррекции личности : учебно-методическое пособие / Л. К. Гаврилина. – Сыктывкар : СЛИ, 2002. – 151 с.

18. Гаврилов О. В. До питання про розумову відсталість як психолого-педагогічну проблему / О. В. Гаврилов // Зб. наук. пр. Кам'янець-

Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка. Серія соціально-педагогічна. – 2012. – Вип. 21 (2). – С. 44–54.

19. Гончарук Н. М. Особливості міжособистісних взаємостосунків та спілкування розумово відсталих школярів в умовах шкільної групи / Н. М. Гончарук // Зб. наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка. Серія соціально-педагогічна. – 2012. – Вип. 20 (2). – С. 54–67.

20. Грецов А. Г. Лучшие упражннения для обучения саморегуляции : учебно-методическое пособие / А. Г. Грецов ; ред. проф. С. П. Евсеева. – СПб. : СПбНИИ физической культуры, 2006. – 44 с.

21. Григорьев Н. Б. Психотехнологии группового тренинга : учеб. пособие / Григорьев Николай Борисович. – СПб. : СПб-ГИПСР, 2008. – 176 с.

22. Заширинская О. В. Нарушение общения у детей и подростков с легкой умственной отсталостью : феноменология, модель, социализация : автореф. дис. ... д-ра психол. наук / О. В. Заширинская. – Санкт-Петербург, 2013 – 50 с.

23. Зиглер Е, Ходапп Р. М. Розуміння розумової відсталості / Пер. з англ. Н. М. Вельбовець. – К. : Сфера, 2001. – 360 с.

24. Исаев Д. Н. Умственная отсталость у детей и подростков / Д. Н. Исаев. – СПб. : Речь, 2003. – 391 с.

25. Истратова О. М. Практикум по детской психокоррекции: игры, упражнения, техники / О. М. Истратова. – Ростов н/Д: Феникс, 2007. – 349 с.

26. Інклюзивна освіта від А до Я: порадник для педагогів і батьків / укладачі Н. В. Заєркова, А. О. Трейтяк. – Київ, 2016. – 68 с.

27. Інклюзивне навчання : Міністерство освіти і науки України [Електронний ресурс] / Режим доступу : <https://mon.gov.ua/ua/tag/inklyuzivne-navchannya>. – Назва з екрану.

28. Карелин А. А. Большая энциклопедия психологических тестов / А. А. Карелин. – Москва : Эскмо, 2001. – 408 с.

29. Кирилюк Л. А. Характеристика розвитку сенсорно-перцептивної сфери у дошкільників з розумовою відсталістю / Л. А. Кирилюк // Зб. наук. пр. Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. Івана Огієнка. Серія : Соціально-педагогічна. – 2012. – Вип. 21(2). – С. 112-117.

30. Ковцун І. Особливості розумового і фізичного розвитку дітей з легким ступенем розумової відсталості / Ірина Ковцун // Спортивна наука України. – 2015. – № 5 (69). – С. 3-8.

31. Колишкін О. В. Вступ до спеціальності «Корекційна освіта» : навч. посіб. / О. В. Колишкін. – Суми : Університетська книга, 2013. – 392 с.

32. Колупаєва А. А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи: монографія / А. А. Колупаєва. – Київ : «Самміт-Книга», 2009. – 272 с.

33. Комунікативний тренінг для підлітків [Електронний ресурс] // Режим доступу :
<https://sites.google.com/site/psihologiadoskilnikiv/home/navcalna-programa-psihologii/treningi-dla-pidlitkiv>. – Назва з екрану.

34. Концепція Нової української школи : концептуальні засади реформування середньої школи / упоряд. : Гриневич Л., Елькін О., Калашнікова С., Коберник І., Ковтунець В., Макаренко О., Малахова О., Нанаєва Т., Усатенко Г., Хобзей П., Шиян Р. ; заг. ред. М. Грищенко. – МОН. – 2016. – 40 с.

35. Коробейников И. А. Особенности социализации детей с легкими формами психического недоразвития : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.10. – коррекционная психология / Коробейников Игорь Александрович. – Москва, 1997. – 324 с.

36. Кочерга О. В. Розвиток міжособистісних стосунків в класному колективі як умова успішної соціалізації підлітків: практичний посібник / О. В. Кочерга, Н. А. Ткач, Л. А. Трачук. – Лозова, 2011. – 101 с.

37. Кузікова С. Б. Теорія і практика вікової психокорекції : навч. Посібник для студ. вузів / С. Б. Кузікова. – Суми : Університетська книга, 2006. – 384 с.

38. Лалаева Р. И. Проблема исследования «чувства языка» у умственно отсталых школьников // Актуальные проблемы специальной педагогики и специальной психологии: (Тезисы докладов). – Москва : МГПУ, 1999. – С. 119-123. Библиотека авторефератов и диссертаций по педагогике : <http://nauka-pedagogika.com/pedagogika-13-00-03/dissertaciya-logopedicheskaya-rabota-po-aktualizatsii-slovary-a-mladshih-shkolnikov-s->

intellektualnoy-nedostatochnostyu#ixzz63S5g9w6T.

39. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков / А. Е. Личко. – Л. : Медицина, 1983. – 255 с.

40. Лобанова А. С., Робота з підлітками-девіантами: соціологічний психологічний аспекти: підручник для студентів вищих навчальних закладів / А. С. Лобанова, Л. В. Калашнікова. – К. : Вид-во «Каравела», 2017. – 466 с.

41. Макарчук Н. О. Особистісна саморегуляція підлітків з порушеннями розумового розвитку : монографія / Макарчук Наталія Олексіївна. – Київ : Фенікс, 2014. – 448 с.

42. Мартинюк І. А. Патопсихологія: навчальний посібник. / І. А. Мартинюк. – К. : Центр навчальної літератури, 2008. – 208 с.

43. Международная классификация болезней 10-го пересмотра. [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://mkb-10.com/index.php?pid=4380>. – Назва з екрану.

44. Мельниченко В. Є. Формування саморегуляції агресивної поведінки підлітків з порушеннями розумового розвитку : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.08. – спеціальна психологія / Мельниченко Валерія Євгенівна. – Київ, 2016. – 21 с.

45. Мізерна О. О. Психологічні особливості прояву агресії у дітей підліткового віку : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. / Мізерна Оксана Олександрівна. – Київ, 2005 – 20 с.

46. Морено Я. Л. Социометрия: Экспериментальный метод и наука об обществе / Я. Л. Морено. – Москва : Академический проект, 2004. – 320 с.

47. Николаенко Я. Н. Агрессивное поведение подростков с нарушениями интеллекта : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.10. – коррекционная психология / Николаенко Яна Николаевна. – Санкт-Петербург, 2009. – 27 с.

48. Николаенко Я. Н. Отклоняющееся поведение подростков с легкой степенью умственной отсталости [Электронный ресурс] / Я. Н. Николаенко // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена, 2009 / Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/otklonyayuscheesya-povedenie-podrostkov-s-legkoy-stepenyu->

umstvennoy-otstalosti.

49. Особые дети: вариативные формы коррекционно-педагогической помощи : методическое пособие / Под ред. Е. А. Стреблевой, А. В. Закрепиной. – Москва : ЛОГОМАГ, 2003. – 244 с.

50. Певзнер М. С. Динамика развития детей-олигофренов / М. С. Певзнер, В. И. Лубовский. – Москва : Изд-во АПН РСФСР, 1963. – 222 с.

51. Перша психологічна допомога : посіб. для тренера / уклад. : В. А. Чернобровкіна, А. М. Гірник. – Київ : Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2017. — 96 с. : іл., табл. ISBN 978-617-615-080-0

52. Петрова В. Г. Психология умственно отсталых школьников / В. Г. Петрова. – Москва : Издательский центр «Академия», 2002. – 160 с.

53. Про освіту : Закон України від 16 липня 2019 р. № 38-39 [Електронний ресурс] / Відомості Верховної Ради. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>. – Назва з екрану.

54. Проскурняк І. О. Соціалізація учнів з інтелектуальними порушеннями: комунікативно-мовленнєвий аспект / О. І. Проскурняк // Наук. часопис Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. Серія 19 : Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. – 2015. – Вип. 30. – С. 291-296.

55. Психология личности : Словарь-справочник / Под ред. П. П. Горностай, Т. М. Титаренко. – Киев : Рута, 2001. – 320 с.

56. Психологічний супровід інклюзивної освіти : [метод. рек] / автор. кол.за заг. ред. А. Г. Обухівська. – Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2017. – 92 с.

57. Росол О. А. Збереження духовного, морального та фізичного здоров'я учасників педагогічного процесу як чинник соціалізації особистості [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://ru.osvita.ua/school/lessons_summary/psychology/48813/.

58. Рубинштейн С. Я. Психология умственно отсталого школьника: Учеб. пособие для студентов пед.ин-тов по спец. № 2111 «Дефектология» / Рубинштейн Сусанна Яковлевна. – 3-е изд., перераб. и доп. – Москва : Просвещение, 1986. – 196 с.

59. Руденко Л. М. Генезис агресивної поведінки у розумово відсталих дітей та її вплив на процеси життєдіяльності : Актуальні питання корекційної освіти / Л. М. Руденко. – 2012. – Вип. 3. – С. 362-372.

60. Руденко Л. М. Міжособистісні стосунки дітей з розумовою відсталістю як детермінанта агресивної поведінки / Л. М. Руденко // Наук. зап. [НПУ ім. М. П. Драгоманова]. Серія: Пед. та іст. науки. – 2014. – Вип. 121. – С. 197–205.

61. Руденко Л. М. Типи агресивної поведінки дітей із розумовою відсталістю [Електронний ресурс] / Л. М. Руденко // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. – 2015. – № 1 (45). – С. 66-77. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/pednauk_2015_1_10. – Назва з екрану.

62. Синьов В. М. Психологія розумово відсталого дитини : Підручник / В. М. Синьов, М. П. Матвєєва, О. П. Хохліна. – Київ : Знання, 2008. – 359 с.

63. Стадненко Н. М. Особенности мышления учащихся вспомогательной школы / Н. М. Стадненко. – К. : Радянська школа, 1980. – 144 с.

64. Супрун М. О. Сучасний стан проблеми підліткової девіації у соціально-педагогічному контексті / М. О. Супрун, Д. М. Супрун // Наук. часопис Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. Серія 19 : Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. – 2015. – Вип. 29. – С. 244-249.

65. Шипелік Т. В. Методичні аспекти впровадження програми з гармонізації розвитку підлітків з легкою розумовою відсталістю / Т. В. Шипелік // Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови. – 2016. – Вип. 11. – С. 234-241.

66. Шипицына Л. М. Невербальное общение у детей при нормальном и нарушенном интеллекте : монография / Л. М. Шипицына, О. В. Защиринская. – СПб. : Речь, 2009. – 128 с.

67. Block A. W. Strengthening social work approaches through advancing knowledge of early childhood intervention / A. W. Block, S. R. Block // Child and Adolescent Social Work Journal. – 2002. – Vol. 19. – № 3. – P. 126-136.

68. Harter S. Effectiveness of adult and peer reinforcement on the

performance of institutionalized and noninstitutionalized retardates / S. Harter, E. Zigler // *Journal of Abnormal Psychology*. – 1968. – №73. – P. 144-149.

69. Rudestam K. E. *Experiential Groups in Theory and Practice* Monterey, Calif.: Brooks/Cole, – 1982; Москва : Прогресс, – 1990. – СПб.: Питер Ком. – 1998 Терминологическая правка В. Данченко К. : PSYLIB, 2004. – 286 с.

70. Viano E. The protection of victims: socio-political considerations and a plan for action / E. Viano. – *Quad. Psich. Forense*, 1994. – Vol. III. – №1. – P. 37.

71. Woody R. H. Case management for the Individualized Family Service Plan under Public Law 99-457 / R. H. Woody, J. D. Woody, D. B. Greenberg // *The American Journal of Family Therapy*. – 1991. – Vol. 19. – № 1. – P. 234-246.